

WINDMOLENS IN HILVARENBEEK

Van de eerste windmolens in Brabant is sprake in 1299.¹⁾

Het betreft een door de hertog van Brabant uitgegeven vergunning tot het bouwen van een molen, ergens tussen Sint-Oedenrode en Schijndel. Het is best mogelijk dat hier of elders in den lande al voor die tijd windmolens bestonden, maar uit geschreven berichten uit die tijd wordt dat niet duidelijk; men kan met de term molen evenzeer een watermolen bedoeld hebben, een maalwerktuig, dat veel ouder is dan de windmolen en zelfs ten tijde van de windmolens nog bij voorkeur werd toegepast, daar waar de natuurlijke omstandigheden, de aanwezigheid van een waterloop met genoeg verval, dat mogelijk maakten.

De oudste documenten in Hilvarenbeek die getuigen van het bestaan van windmolens aldaar, dateren uit 1391. Hertogin Johanna van Brabant herroept dan het recht van maaldwang, toebehorende aan „Peter meester Dyrck” uit Breda, die „twee wijntmolen . . . staende heeft tot Beke”.²⁾ De schepenen en ingezetenen van Hilvarenbeek sturen in datzelfde jaar een verzoek aan Johanna tot behoud van de vrijheid om zowel binnen als buiten Hilvarenbeek hun graan te halen en het te laten malen waar zij dat zelf verlangden. Dit recht bezaten zij „van dien tiden herwarts dat hen gedenken mach, dat is te weten somme van veertich jaren, somme van vijftich jaren ende somme van sestich jaren . . .”.³⁾

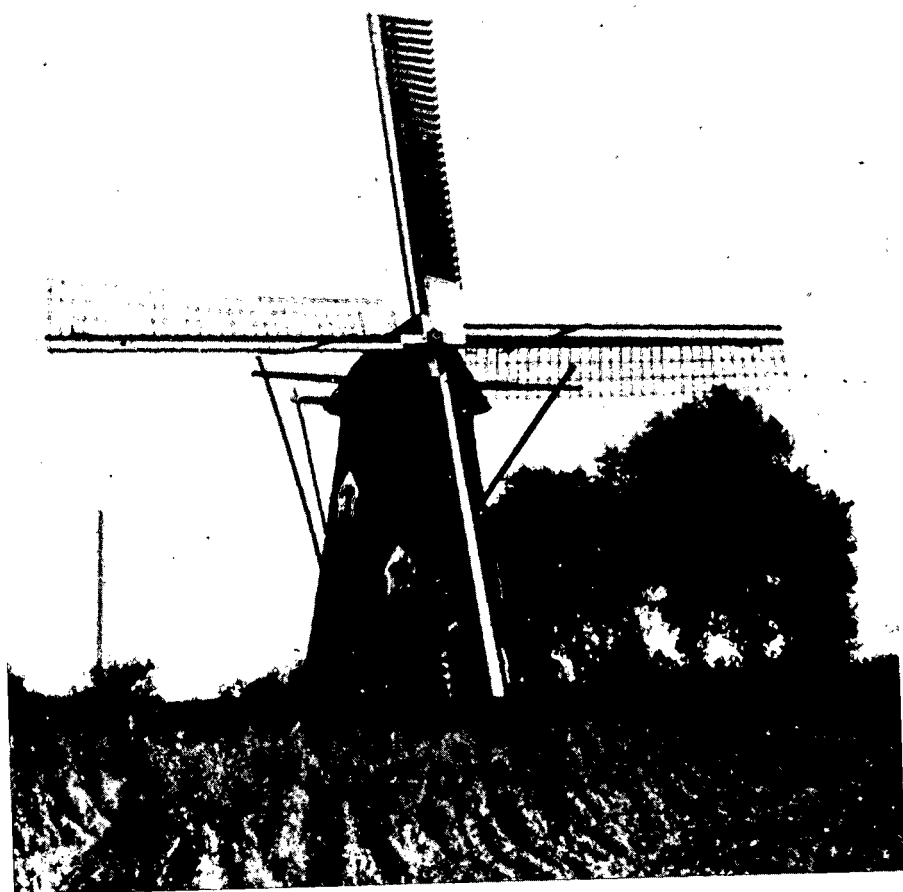
Hieruit kan men opmaken dat in het begin van de veertiende eeuw reeds twee windmolens aanwezig zijn geweest, en dat men in die tijd het verschijnsel van de molendwang slechts kort of in het geheel niet gekend heeft.

Aangezien niet vaststaat of de Rovertse watermolen op de Ley naast de functies van schorsmolen⁴⁾ en olieslagerij⁵⁾, ook nog ooit de functie van korenmolen voor de Beekse bevolking heeft gehad, moeten de twee windmolens eeuwenlang de spil hebben gevormd waar heel de voedselvoorziening van het dorp om draaide.

In 1452 wordt een eerste globale plaatsaanduiding van een molen gegeven, wanneer Jan Dierck van Spreeuwel in zijn testament bepaalt dat aan de Esbeekse weg, niet ver van de dorps-korenmolen, een gasthuis moet worden gebouwd.⁶⁾ Waarschijnlijk wordt hier al naar *de Ackermoolen* verwezen, waarvan met zekerheid sprake is in een geschrift uit 1703⁷⁾ aangaande tiendheffingen en verpondingen over de jaren 1696 tot 1698, en waarvan nu alleen de romp nog rest.

In dit laatste document wordt daarnaast *de Heymoolen* nog met name genoemd.

Wilbort van Gijzel is in 1801 molenaar op de beide Hilvarenbeekse molens.⁸⁾ In dat jaar vraagt hij vrijstelling van de dienstplicht voor zijn twee knechten, die uit angst voor die dienstdagen de benen hebben genomen en daarmee hun baas het malen onmogelijk maken. Dat het verzoek wordt ingewilligd onderstreept weer eens de centrale rol van het muldersbedrijf in een leefgemeenschap van die dagen. De muldersnaam Van Gijzel vindt men overigens kort daarop terug in Diessen.⁹⁾

De Akkermolen in de dertiger jaren; op de binnenroede is het zelfwichtingssysteem aangebracht.

In 1819 is de toestand veranderd; er zijn nog steeds twee korenmolens, maar er wordt nu tevens melding gemaakt van het malen van run in een van die twee. Daarvoor bestaat echter weinig werk vanwege de dan nog steeds voortdurende slechte toestand der leerlooierijen.¹⁰⁾

Adriaan van Erck en Cornelis Adams schijnen de volgende mulders te zijn geweest en in 1848 zijn Mathys Merckx, die dan tevens een pelmolen in zijn windmolen heeft opgericht, en Hendrik de Roos de eigenaren.¹¹⁾ Negen jaar later, in 1857, wordt volgens gegevens uit het kadaster het dorp met een derde molen verrijkt, de enige nu nog bestaande molen aan de Doelenstraat, *de Doornenboom*. De naamgeving van deze molen levert voor

mij een probleem op. Immers in 1838 beschrijft Broeders de twee dan in het dorp bestaande molens, *de Akkermolen* en *de Doornboom*, terwijl hij met die laatste duidelijk op *de Heimolen* doelt. Deze zou zijn naam hebben gekregen op grond van de dicht daarbij gelegen Galgenberg, waarvandaan eens volgens de bekende legende een onschuldig ter dood veroordeelde zijn stok wegslingerde, met de voorspelling dat daaruit als teken van zijn onschuld een doornboom zou groeien. Nu is het waarschijnlijk dat *de Heimolen*, door Broeders dus *Doornboom* genoemd, in 1859 is verdwenen (afgebroken of verwoest), terwijl twee jaar eerder de huidige *Doornboom* moet zijn opgebouwd. Een mogelijke verklaring is dat de laatste molen zijn naam pas later heeft gekregen; en zo dit niet het geval is geweest heeft het feit dat het perceel grond waarop de molen gebouwd werd, reeds lang tevoren „De Doornboom” heette, er misschien toe geleid dat twee molens in Hilvarenbeek gedurende korte tijd dezelfde naam droegen.

Niet alleen m.b.t. deze twee molens valt er uit die periode iets te melden: de oude *Akkermolen* verdwijnt om plaats te maken voor een nieuwe stenen grondzeiler. Deze komt in 1861 gereed en draagt dezelfde naam (de laatste mulder herinnert zich dat vroeger „Akkermolen” op de baard geschilderd stond, doch de naam lijkt me niet algemeen bekend geweest te zijn).

Bovendien wordt in diezelfde periode (vermoedelijk in 1860 of 1861), op een perceel in de Voort, nu kadastraal bekend als C 2905, een nieuwe molen opgericht ter vervanging van de eerder afgebroken *Heimolen*. In 1865 wordt deze molen, *de Korenbloem*, van Anna-Maria van Ostaden gekocht door Theodorus en Jan-Willem-Adrianus Verheggen. Wie tot 1865 molenaar is geweest, is mij niet met zekerheid bekend. Er zijn derhalve aanwijzingen om te veronderstellen dat Hilvarenbeek in haar geschiedenis in totaal vier windmolens heeft gehad: aanvankelijk twee en pas op een betrekkelijk laat tijdstip drie (de Nederlandse windmolens kennen hun bloeiperiode in de zeventiende eeuw en in de Franse tijd.¹³)

Hun meer recente geschiedenis laat zich wellicht het beste aan de hand van elke molen afzonderlijk beschrijven.

De historie van *de Heimolen* houdt zoals eerder vermeld in 1859 op. Het kadaster geeft achtereenvolgens de kinderen Willem Pijnenburg, Chr. Woestenberg, A. Woestenberg en de gebroeders Frenken uit Den Bosch als laatste eigenaars van de molen, maar dit houdt niet noodzakelijk in dat zij ook de molen bemalen hebben. Van de molen rest niets meer dan wellicht wat kleine stukjes molensteen die men, rechts van de kant van de weg naar Gorp, enkele honderden meters na het begin van de bebossing daar waar een jong dennenbos door wat loofhout onderbroken wordt, kan aantreffen op de plaats waar deze *Heimolen* eeuwenlang gedraaid moet hebben. Voor mij staat vast dat het een standerdmolen geweest is. Alhoewel immers reeds in de vijftiende eeuw houten standerdmolens werden vervangen door stenen molens teneinde meer opslagruimte te verkrijgen, lijkt men daarmee in onze armere zuidelijke streken zo lang mogelijk te hebben gewacht;¹⁴) vandaar ook het grote aantal standerdmolens dat in Brabant nog tot op de dag van vandaag is bewaard gebleven.

De Akkermolen heeft het langer volgehouden. Het exemplaar dat in 1861 werd gebouwd behoorde eerst toe aan Adriaan Coppens, van oorsprong winkelier in Hilvarenbeek en vervolgens aan Antony Coppens, die de molen in 1887 verkocht aan Jan van Rijswijk. De zoon van Jan van Rijswijk, Henricus, liet op een van de beide roeden het zgn. zelfzwichtingssysteem aanbrengen. Dit systeem maakt het telkens bijleggen en korten van de zeilen wanneer de windsnelheid veranderde overbodig, doordat een aantal scharnierende houten kleppen o.i.v. centrifugaalkrachten automatisch de juiste grootte van het windvangend oppervlak bepaalde. Het zelfzwichtingssysteem werd reeds aan het begin van de negentiende eeuw in Engeland ontwikkeld, maar heeft met uitzondering van de noordelijke provincies en Gelderland in ons land weinig ingang gevonden.¹⁵⁾ Een oorzaak daarvan was wellicht ook, dat het nogal wat onderhoud vergde en dat er gemakkelijk iets ontwricht werd. Momenteel zijn er geen molens meer in Noord-Brabant die het systeem nog bezitten.

Vermeldenswaard is ook de bijzondere aard van het kruiwerk van deze molen. Het kruiwerk is de inrichting die het mogelijk maakt dat de molen (in het geval van een stenen molen alleen de kap) naar de wind kan worden gedraaid. Het bestaat meestal uit een aantal gietijzers of soms nog houten rollen die tussen de gemetselde romp en de beweegbare kap zijn gelegen. Bij deze molen waren echter vaste ijzeren blokken op de romp geplaatst, waardoor de kap slechts slepend kon worden rondgedraaid, hetgeen het kruien tot een zwaar karwei maakte. In 1961 brandde de toen al lang niet meer functionerende molen volledig uit, er bleven weinig resten uit het verleden over.

De Korenbloem (op de achterbaard stond „De keel kost veel” te lezen) was de jongste van het viertal, en tevens de molen met het korste leven. Na Theodorus en Jan-Willem-Adrianus Verheggen bemaalden August Verheggen, Adolf Verhaeren en tenslotte Adrianus Verheggen de molen. Ondertussen brandde hij ook nog geheel uit (Panken vermeldt als datum 14 juli 1897).¹⁶⁾ Hierna werd rondom de molen, die van oorsprong een grondzeiler was, een berg opgeworpen zodat ook de roeden moesten worden ingekort tot een lengte van zo'n 23 meter. Dit zal aan de maalcapaciteit weinig afbreuk hebben gedaan daar de molen, op een woonhuis op een honderdtal meters afstand na, geheel vrij in de vlakte stond. De vernieuwde molen brandde in 1935 nogmaals uit door het warmlopen van de steenspil in de taatspot (het onderste lager van de spil die de draaiende molensteen draagt). Hij hoefde toen, van gangwerk en gevluht ontdaan, nog maar te wachten op de totale vernietiging door de Duitsers op 4 oktober 1944. De metalen kruihaspel en bijbehorende tandwielen zijn als enige onderdelen bewaard gebleven, en zijn op de laatst overgebleven molen, *de Doornenboom*, dienst gaan doen.

De Doornenboom kwam, na in het bezit te zijn geweest van Chr. Woestenbergh, Josephus van Riel en Johannes Andreas Wouters, in handen van Petrus van Rijswijk en wel na een brand rond de eeuwwisseling. Daarvoor is Jacques van Gool, die later op een stoomgemaal zou gaan werken, nog pachter geweest. Na Petrus van Rijswijk bemaalt nog een generatie van Rijswijk *de Doornenboom*, totdat in de jaren zestig definitief met windmalen wordt gestopt en de molen aan de gemeente wordt overgedragen.

De inrichting van de molen was, rond 1900 althans, ongeveer gelijk aan die van de andere twee toen bestaande molens: alle beschikten over twee koppels stenen voor het malen van graan (voornamelijk rogge en boekweit), en één voor het malen van eikeschors, doch de runmaalterij is spoedig achteruit gegaan. Daarnaast is in *de Doornenboom* nog een kollergang voor de olieslagerij, een houtzaaginrichting (tijdens de Eerste Wereldoorlog aangebracht) en wellicht een pelmolen in bedrijf geweest, terwijl in *de Akkermolen* bij tijd en wijle zelfs gedroogde eikels en tabaksstelen werden vermalen.

Van drie windmolens in Hilvarenbeek is weinig overgebleven.

De vierde, *de Doornenboom*, staat er nog steeds, maar in een nieuwe functie. Een van de meest uit de kluiten gewassen korenmolens van de provincie is een markant deel van het dorpsilhouet geworden, een symbool van een uitgestorven ambacht.

JAN SCHEIRS

-
- 1) Notebaart, J.C., *Windmühlen, der Stand der Forschung über das Vorkommen und den Ursprung*. Den Haag, 1972, 124.
 - 2) Gemeentearchief Hilvarenbeek, inv. nummer: 7.
 - 3) Idem, 8.
 - 4) Idem, 191.
 - 5) Idem, 2736.
 - 6) Broeders, H. *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der gemeente Hilvarenbeek, voor de jeugd*. Tilburg, 1838.
 - 7) Gemeentearchief Hilvarenbeek, inv. nummer: 214.
 - 8) Idem, 64.
 - 9) Idem, 3061.
 - 10) Idem, 2736.
 - 11) Idem, 2737.
 - 12) Broeders, H.
 - 13) Notebaart, J.C., p. 364.
 - 14) Stokhuyzen, F., *Molens*. Bussum, 1972, p. 29.
 - 15) Notebaart, J.C., p. 331.
 - 16) Zoetmulder, S.H.A.M., *De Brabantse molens*. Helmond, 1974, p. 139.